

21 ЛЮТОГО 1948 р. В ІСТОРІЇ СТАЛІНСЬКОГО ТЕРОРУ

У статті аналізуються причини та наслідки чергового сплеску сталінського терору, санкціонованого нормативно-правовими актами, виданими одного дня – 21 лютого 1948 р. На основі документів, виявлених в архівах Російської Федерації та України, розглядаються протиправні новачії радянської влади у карально-репресивній практиці, зокрема, повторне засудження широкого кола осіб, які вже відбули покарання за політичними обвинуваченнями; затримання чи переведення до новостворених особливих таборів ГУЛАГ тих, хто був зарахований до числа «особливо небезпечних державних злочинців».

Історія сталінського терору містить чимало трагічних дат, від яких брав початок черговий сплеск масових репресій проти громадян СРСР. Це й 1 грудня 1934 р., коли в день убивства С.Кірова було ухвалено спільну постанову ЦВК та РНК СРСР, яка остаточно розв'язала руки каральним органам, оскільки встановлювався прискорений і спрощений розгляд справ «терористичного» спрямування; і 30 липня 1937 р. – день підписання наказу НКВС СРСР №00447, який дав старт наймасовішим кривавим репресіям тоталітарної доби; і 15 серпня 1937 р., коли з'явився оперативний наказ НКВС СРСР №00486, після якого почалася широкомасштабна, аморальна й жорстока операція проти членів родин «ворогів народу». Менше відомо про причини та наслідки масових репресій, санкціонованих 21 лютого 1948 р., коли було ухвалено постанови Ради Міністрів СРСР та укази Президії Верховної Ради Союзу РСР, які стосувалися, зокрема, і тих, кого нарекли «особливо небезпечними державними злочинцями». Аналіз причин появи згаданих нормативно-законодавчих актів сприятиме суттєвому розширенню знань про сталінський терор.

Перш за все виникає цілком слушне питання: чи була законотворча «насиченість» дня 21 лютого 1948 р. звичайним збігом обставин? Відповідь слід шукати не тільки в особливостях повоєнної доби, а й у 1930-х рр., коли саме закладалися основи необмеженого свавілля.

Серед ухвал Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. найбільш відомий указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя»¹, ініційований першим секретарем ЦК КП(б)У М.Хрущовим, котрий вважав, що зміцнення колгоспного ладу має відбуватися перевіреними методами – посиленням репресій. Цей документ передбачав у край спрощену процедуру депортації у віддалені місцевості СРСР селян, котрі не бажали задарма гнути спину на ланах і фер-

* Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ. E-mail: vronska_tamara@ukr.net

¹ Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С.39.

мах, отже – «злісно ухилялися» від роботи за трудовні. Рішення інспірованих владою сільських зборів, затверджені сільрадою та райвиконкомом, торували шлях у віддалені регіони тим, хто не бажав бути кріпаком у колгоспах.

Привертає увагу той факт, що ці репресивні заходи не зачепили мешканців західних областей України. Зокрема, в указі Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р., який розширив дію аналогічного лютневого документа на решту республік СРСР, бачимо виняткову ремарку: «За винятком західних районів» УРСР і БРСР². Запідозрити владу в якійсь прихильності до тамтешніх мешканців немає підстав. Залишається припустити, що на тлі масштабних депортацій із Західної України³ законодавці розуміли, що навряд чи в опальному регіоні знайдуться «свідомі колгоспники», в яких підніметься рука голосувати за насильницьке видалення додаткових категорій односельців.

В Україні практикувалося виселення селян за «громадськими вироками» (на термін до 8 років) у віддалені місцевості басейнів річок Обі, Єнісею й Лени для роботи на підприємствах Дальбуду, Головспецкоlectorмету МВС СРСР, на залізничному будівництві МВС. Таким чином, як і в 1930-х рр., держава пролонгувала свою політику штучної маргіналізації хліборобів, забезпечуючи цією практично дармовою робочою силою найбільш трудомісткі ділянки виробництва.

Усього з радянських республік за час чинності указів від 21 лютого й 2 червня 1948 р.⁴ виселили 33 266 селян, за якими добровільно у місця висилки поїхали 13 596 їхніх близьких і рідних⁵. Більшість із них становили сільські мешканці УРСР⁶ – 9275 осіб і 2990 членів їх сімей (загалом 12 265 осіб)⁷.

Проте, згаданий указ, котрий зірвав із місць постійного проживання десятки тисяч селян, виявився не найжорстокішим у низці репресивних приписів 21 лютого 1948 р. Добре підготувавшись, того дня сталінська влада продемонструвала свій винятково цинічний правовий нігілізм, ухваливши рішення вдруге покарати за один і той самий «злочин» велику армію вже репресованих у 1930-х рр. «ворогів народу». Аби надати цій широкомасштабній акції видимість законності, було ухвалено указ Президії Верховної Ради СРСР та прийнято дві постанови Ради Міністрів СРСР (про

² Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Москва, 1993. – С.123–124.

³ Від травня 1944 р. до 1 січня 1948 р. із західноукраїнських областей уже було примусово депортовано 144 936 членів родин оунівців і вояків Української повстанської армії.

⁴ Акція «очищення» радянського села від тих, хто «веде паразитичний образ життя», тривала два роки, аж поки указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р. не був визнаний «неправильним». Але міністерство держбезпеки ще довго сперечалося з урядом та прокуратурою СРСР, хто ж саме має виділити кошти на повернення селян додому. Натомість люди місяцями мали чекати, коли скінчиться це знущання (див.: Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.8131. – Оп.29. – Д.314. – Л.28–30).

⁵ *Иванова Г.М.* История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – С.284.

⁶ На виконання указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р. виселили селян із Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської, Херсонської та Чернігівської областей УРСР.

⁷ ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.249. – Л.155, 160, 162.

організацію спеціальних таборів і тюрем для «особливо небезпечних державних злочинців» та передачу до компетенції органів державної безпеки спецпоселенців, віднесених до цієї категорії). Ці акти об'єднувала єдина мета – ізолювати найнебезпечніших політичних «ворогів» радянської влади від «здорової» частини суспільства.

Підготовка до реалізації цієї широкомасштабної репресивної кампанії розгорнулася заздалегідь. Ще влітку 1947 р. на партійному Олімпі «раптом» згадали про колишніх ідеологічних противників більшовиків – троцькістів, есерів, меншовиків і представників інших, уже давно ліквідованих, політичних партій, посиляючись на те, що «вороже» зовнішнє оточення сприяє активізації «внутрішнього троцькізму».

Вірогідно, у другій половині 1940-х рр. Й.Сталіна знову відвідали рефлексії десятирічної давнини. Він, як і раніше, вважав, що троцькісти та інші «дворушники», під якими він мав на увазі правих, зважаючи на успіхи радянської влади, зокрема й перемогу у Великій Вітчизняній війні, будуть «шкодити, хапатися за найбільш відчайдушні способи боротьби, як останні засоби приречених»⁸. Примарність цих хворобливих фобій очевидна, оскільки ані у 1937 р., коли партійний керівник на пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня згадував про небезпеку «ворожих» радянській владі партій, ані, тим більше, у 1947 р., коли в СРСР уже не було й тіні якоїсь антипартійної опозиції, троцькісти чи інші опоненти тоталітарного режиму не могли становити щонайменшої небезпеки⁹.

Здається, представники антибільшовицьких партій непокоїли вождя самим фактом свого існування, тим, що, відбувши тривалі терміни ув'язнення у таборах ГУЛАГ, вони змогли вижити. Навряд чи він міг серйозно думати й про те, що, ледь вийшовши з-за табірних огорож, вони, не полишивши своїх «підступних намірів», саботуватимуть заходи радянської влади, шкодитимуть, агітуватимуть проти її лідерів та «соціалістичного раю».

Тим часом, такого роду риторика стосовно опозиціонерів, які «не роззброїлися», регулярно, вірогідно на догоду маніакальній підозрілості вождя, фігурувала у доповідних МДБ СРСР: мовляв, такий-то «залишається на ворожих позиціях», «продовжує висловлювати троцькістські погляди», «після відбуття покарання не роззброївся», «критикує рішення партії та уряду», «висловлювання мають антирадянський характер» тощо.

Отже, із боку органів державної безпеки відбувалося замовне нагнітання ситуації, що цілком логічно призвело до появи документів, які дали старт полюванню на «небезпечних опозиціонерів» та наступній операції повторного протиправного засудження тих, хто вже відбув покарання за політичними обвинуваченнями.

Відповідно до директиви міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова №147 від 26 червня 1947 р., 5-м управлінням МДБ УРСР і 5-м відділам об-

⁸ Стенограма февральсько-мартовського (1937 г.) пленума ЦК ВКП(б) // Вопросы истории. – 1995. – №3. – С.11.

⁹ Характерно, що у серпні 1953 р., тобто, уже навіть по смерті Й.Сталіна, «часткові зміни» у постанові від 21 лютого 1948 р. про створення особливих таборів не зачепили меншовиків та есерів, залишивши за ними статус «особливо небезпечних державних злочинців».

ласних управлінь держбезпеки було доручено відновити обліки троцькістів і колишніх учасників антирадянських партій, вилучивши з архівів справи, «необґрунтовано передані туди у 1943–1944 рр.», та «вивчати їх поведінку й практичну антирадянську діяльність»¹⁰. Інакше кажучи – узяти в активну агентурну розробку. Відтепер справи на таких осіб дозволялося передавати в архів лише після їх смерті.

Влада, не обмежившись цією складовою загальної комплексної роботи з підготовки до «очищення» суспільства від колишніх опонентів сталінщини, почала планувати й більш радикальні кроки стосовно тих «політичних ворогів», які ще продовжували перебувати у таборах. 27 січня 1948 р. міністри внутрішніх справ і державної безпеки СРСР С.Круглов та В.Абакумов направили на ім'я Й.Сталіна листа, в якому зазначалося: «Відповідно до Вашої вказівки, при цьому направляємо проект рішення ЦК ВКП(б) про організацію таборів і тюрем із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців та про направлення їх після відбуття покарання у віддалені місцевості СРСР. Просимо Вашого рішення»¹¹.

В очікуванні прогнозованого вердикту заступник міністра внутрішніх справ СРСР В.Чернишов 4 лютого 1948 р. розіслав на місця розпорядження не звільняти в'язнів, засуджених за «контрреволюційні злочини», в яких вийшов термін покарання, затримавши їх до особливого розпорядження у виправно-трудових таборах із переведенням у статус робітників за вільним наймом¹².

21 лютого 1948 р. запропонований проект партійного рішення був оформлений у вигляді постанови Ради Міністрів СРСР №416-159 цт¹³ – про організацію таборів і тюрем із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців та направлення їх після відбуття покарання на поселення у віддалені місцевості СРСР під нагляд органів МДБ¹⁴.

Документ зобов'язував МВС СРСР у восьмимісячний термін організувати спеціальні місця позбавлення волі¹⁵ «для утримання агентів іноземних розвідок, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та інших учасників антирадянських організацій і груп, а також осіб, які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю»¹⁶. Наведений у постанові

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.3. – Оп.245. – Спр.6. – Арк.2.

¹¹ ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.2. – Д.199. – Л.213.

¹² Там же. – Л.218.

¹³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.16. – Арк.269–272 зв.; ГАРФ. – Ф.9479. – Оп.1. – Д.45. – Л.79–80.

¹⁴ 28 лютого 1948 р., тобто, за тиждень після виходу згаданої постанови, міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов підписав наказ «Про організацію таборів МВС із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців», а 16 березня 1948 р. з'явився спільний наказ МВС, МДБ і Генеральної прокуратури СРСР із ширшою назвою «Про організацію особливих таборів і тюрем МВС із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців та про направлення останніх після відбуття покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР під нагляд органів МДБ». Ці накази конкретизували відповідні положення згаданої постанови Ради Міністрів СРСР №416-159 цт від 21 лютого 1948 р. (див.: ГАРФ. – 9479-1-45. – Л.80 об. – 82).

¹⁵ Особливі табори, створені на виконання постанови Ради Міністрів СРСР №416-159 цт від 21 лютого 1948 р., були ліквідовані влітку 1954 р.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.16. – Арк.270.

союзного уряду перелік осіб переходив із документа в документ та впродовж 1948–1953 рр. залишався орієнтиром для карально-репресивних органів. До речі, саме поняття «особливо небезпечні державні злочинці» вперше запроваджувалося у радянську «правову» систему низкою лютневих 1948 р.¹⁷ законодавчо-нормативних актів та відомчих приписів, що регламентували їх реалізацію. Утім, ані цей, ані інші документи не розтлумачували самого поняття. Було зрозуміло, що до цієї досить широкої категорії віднесено всіх, хто, незважаючи на те, що вже відбув покарання (чи навіть досі перебував у місцях позбавлення волі – *Т.В.*) за найбільш «небезпечні контрреволюційні злочини» або через «антирадянський характер» своїх дій продовжують становити небезпеку для радянського ладу. Інакше кажучи, практично всі, хто притягався до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК СРСР (54 КК УРСР)¹⁸. Указана група осіб, засуджених до позбавлення волі, підлягала виокремленню з-поміж інших із метою посилення їх кримінального репресування після відбуття покарання.

Контингенти особливих таборів (особлаїв) належало повністю ізолювати (зокрема, і в робочих зонах) від решти в'язнів. Із вільнонайманих у ці зони дозволялося допускати тільки «перевіраних» робітників. Як житлові, так і робочі зони мали бути влаштовані таким чином, щоби повністю виключити можливість утеч. У житлових зонах запроваджувався режим, близький до тюремного (ґрати на вікнах, наглухо зачинені у нічну пору бараки, сувора заборона залишати їх у неробочий час). Норма житлової площі на одного в'язня була вдвічі меншою, ніж у «звичайних» виправно-трудових таборах. «Особливо небезпечних державних злочинців», кинутих до особливих таборів, приписувалося використовувати на важких роботах. Варту в цих новостворюваних місцях позбавлення волі відтепер несла не воєнізована охорона, як це було раніше, а конвойні війська.

Пункт 6-й постанови приписував: осіб зазначених вище категорій після відбуття покарання в особливих таборах відразу відправляти у заслання – на місця поселення в Тюменській, Омській, Новосибірській, Томській, Іркутській областях; Красноярському й Алтайському краях; Якутській, Бурят-Монгольській і Комі АРСР; районах Колими, Далекого Сходу; Павлодарській, Акмолинській, Кокчетавській, Північно-Казахстанській, Кустанайській, Актюбінській, Західно-Казахстанській, Гур'євській, Південно-Казахстанській, Джембульській, Карагандинській і Кзил-Ординській областях Казахської РСР. Колишнім в'язням «великодушню» дозволялося

¹⁷ У відповідному розділі проекту Кримінального кодексу СРСР, підготовка якого розпочалася влітку 1946 р. (проте, він так і не був ухвалений), уже вживалося визначення «особливо небезпечні державні злочинці». Реально інститут особливо небезпечних державних злочинців отримав свій подальший розвиток лише у законі про кримінальну відповідальність про державні злочини від 25 грудня 1958 р.

¹⁸ 25 лютого 1948 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР Б.Панюков, вірогідно, не надто покладаючись на кмітливості своїх підлеглих, які працювали у місцях позбавлення волі, розтлумачив їм, кого слід включати до списків «особливо небезпечних державних злочинців», дещо розширивши положення урядової постанови за рахунок засуджених за ст. 59 КК РРФСР («особливо небезпечні злочини проти порядку управління») та окремими пунктами ст. 193 («військові злочини») (див.: Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.226. – Арк. б/н).

самостійно обирати будь-яке місце проживання серед перелічених місцевостей (за винятком крупних міст Новосибірськ та Іркутськ), працювати за фахом, а також викликати до себе родини, працевлаштовуючи їх. Представникам радянської влади на місцях наказувалося усіляко сприяти у цьому колишнім ув'язненим.

Для відбору невільників, які підлягали переводу в особливі табори й тюрми, у виправно-трудових таборах та в МВС СРСР у Москві було створено спеціальні комісії, котрі мали здійснювати ретельну селекцію в'язнів¹⁹.

І, нарешті, крім згаданих вище документів, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР під грифом «Не підлягає публікації» ухвалила ще один – найбільш антигуманний та протиправний указ – «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР»²⁰. Цей законодавчий акт позбавляв сподівань на людське життя багатьох громадян, оскільки, як і постанова Ради Міністрів СРСР №416-159 цт, приписував «усіх, хто відбуває покарання у тюрмах і особливих таборах, [...] учасників антирадянських організацій і груп, націоналістів [...], які становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками й ворожою діяльністю (тут і далі курсив мій – Т.В.), після відбуття терміну покарання направляти за призначенням МДБ у заслання» в райони Колими, Далекого Сходу, Красноярський край, Новосибірську область і Казахську РСР.

Крім згаданих осіб, вищий законодавчий орган СРСР зобов'язував союзне МДБ направити у заслання на поселення перерахованих вище «державних злочинців», які вже відбули покарання за політичними статтями та були звільнені з виправно-трудових таборів і тюрем із часу завершення Великої Вітчизняної війни. Цих осіб наказувалося відправляти у заслання за рішенням позасудового органу – Особливої наради при МДБ СРСР, яка мала неабиякий досвід у цій справі²¹. Привертає увагу той факт, що Президія Верховної Ради СРСР усіх людей, які вже відбули покарання,

¹⁹ Ці «селекційні» структури почали свою роботу лише 1 червня. До середини місяця вони розглянули протоколи на 21 700 осіб, з яких відправці в особливі табори підлягало 12 178, а переведення до таборів розпочалося у червні – липні 1948 р. На 1 січня 1949 р. у семи особливих таборах перебувало 115 319 засуджених особливого і 19 317 осіб загального контингенту, що було порушенням постанови Ради Міністрів, яка забороняла утримання у новостворюваних та реформованих таборах в'язнів різних категорій. За даними системи ГУЛАГ, у згаданих місцях позбавлення волі утримувалося «8,7% засуджених за шпигунство, 1,6% – за диверсії, 2,7% – за терор, 0,5% – становили троцькісти, 0,1% – представники правих партій, 0,05% – колишні меншовики, 0,03% – есери, 0,02% – анархісти, 40,8% – націоналісти, 14% – учасники інших антирадянських організацій і груп, 31,2% – особи, що становили небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю» (див.: ГАРФ. – Ф.9414. – Оп.1. – Д.1845. – Л.73). У такого роду установах на 1 липня 1951 р. утримувалося 236 523 в'язнів (див.: Там же. – Д.387. – Л.8).

²⁰ ГАРФ. – Ф.7523. – Оп.36. – Д.345. – Л.53–54. Оригінал указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р., на відміну від інших законодавчих актів, чомусь підписали також і керівники виконавчої гілки влади – голова Ради Міністрів СРСР Й.Сталін та керуючий справами Я.Чадаєв. Це – своєрідний феномен, оскільки зазвичай подібне не практикувалося. Цей акт було скасовано відповідною директивою того ж таки вищого законодавчого органу СРСР від 10 березня 1956 р. Встановлювалося, що надалі відправлення у заслання може відбуватися лише за вироком судів.

²¹ ГАРФ. – Ф.7523. – Оп.36. – Д.345. – Л.54.

називала «злочинцями». Це свідчило про те, що радянська влада не мала наміру змиритися з їх існуванням.

Не можна не завважити й те, що в указі не прописувалося, на який саме термін згадані у ньому особи відправляються у заслання. Згодом стало зрозуміло, що це було зроблено цілком свідомо, оскільки відсутність такої важливої складової у документі репресивного характеру означала лише одне – довічне покарання...

Отже, цей важливий державний документ, окрім «пересидчиків» – осіб, які змушено продовжували, уже після завершення строку покарання²², перебувати у місцях позбавлення волі або ж потрапляли у заслання, започаткував ще одну категорію жертв радянського політичного терору – «повторників». Це були ті, кого радянська влада вдруге запроторила на Північ СРСР уже після того, як вони повернулися додому після відбуття покарання. Ці та інші колишні в'язні разом поповнили велику армію радянських «мінусників» – людей, котрим після звільнення заборонялося проживати у режимних місцевостях СРСР та ближче 101-го (в РРФСР) і 51-го (в УРСР) кілометра навколо великих промислових центрів і столиць. Характерно, що після виходу 21 лютого 1948 р. низки нормативно-законодавчих документів у відомчому листуванні, як, зрештою, і в побутовому мовленні депортовані селяни й повторно засуджені рішенням Особливої наради при МДБ СРСР називалися узагальнено – «указниками»²³.

І, нарешті, цілком «органічною» складовою пакету нормативно-законодавчих актів, ухвалених радянською владою 21 лютого 1948 р., стала постанова Ради Міністрів СРСР №418-161цт «Про заслання, вислання та спецпоселення»²⁴.

Зрозуміло, що у зв'язку із заповненням місць заслання новим (старим) контингентом «особливо небезпечних державних злочинців» украй необхідно було налагодити надійний догляд за ними, оскільки їх перебування поряд з уже депортованими «покараними народами», а також засланими із Західної України, Білорусії та Прибалтики, створювало ситуацію, що вимагала від тоталітарного режиму особливої уваги. Тому, відповідно до згаданої постанови, робота з адміністративно засланими та виселеними передавалася до відання органів державної безпеки. Передбачалося також створення спеціальних, географічно обмежених, резервацій – районів на Колімі, півночі Красноярського краю, Новосибірської області та в Казахській РСР, де концентрувати всіх висланих та засланих зі встановленням для них більш суворого режиму. Для

²² Прецедент насильницької пролонгації перебування у місцях позбавлення волі або поблизу них, як і сам термін «пересидчики», фіксувався ще у 1941 р., коли під час Великої Вітчизняної війни тих, у кого сплив термін покарання, не відпускали додому, затримуючи спочатку в таборах, а потім – із квітня 1942 р. – в їх безпосередній близькості на правах вільнонайманих.

²³ ГАРФ. – Ф.9479. – Оп.1. – Д.45. – Л.14, 28, 56.

²⁴ Там же. – Ф.9401. – Оп.12. – Д.261. – Л.37. Проект постанови був підготовлений 7 лютого 1948 р. міністрами внутрішніх справ і державної безпеки СРСР С.Кругловим та В.Абакумовим. 9 березня 1948 р. на її виконання за підписом цих посадовців з'явився спільний наказ, який завершувався такими словами: «[...] роботу з адміністративно-засланими й висланими за ворожу діяльність та антирадянські зв'язки, наказуємо міністрам внутрішніх справ передавати [...], а міністрам МДБ прийняти [...]» (див.: ГАРФ. – Ф.9401. – Оп.12. – Д.261. – Л.37).

організації агентурної роботи та нагляду за цими особливо небезпечними у політичному відношенні особами у згадані регіони планувалося відрядити додатково 600 оперативних працівників міністерства держбезпеки, створивши на Колімі самостійне управління МДБ по Колимському краю²⁵.

Слід зазначити, що якщо репресивні заходи щодо «паразитуючого» селянства в УРСР, як і в інших республіках, почали розгортатися досить оперативно, то інші ухвали від 21 лютого 1948 р., зокрема, ті, що стосувалися «особливо небезпечних державних злочинців» (переведення до особливих таборів і повторне засудження людей, яких уже звільнили з місць позбавлення волі), реалізовувалися не так швидко, як того хотіли б політичні зверхники режиму та їхні підручні. Це пояснювалося передусім тим, що через низку об'єктивних і суб'єктивних факторів надто складно було у стислі терміни виконати всі процедурні кроки, розписані у державних директивних документах та спеціальних приписах МДБ і МВС СРСР.

26 липня 1948 р. В.Абакумов та генеральний прокурор СРСР І.Сафонов, звітуючи про виконання рішення Ради Міністрів СРСР №416-159цт від 21 лютого 1948 р., доповіли, що місця заслання у північних районах Красноярського краю та Новосибірської області, на Далекому Сході і в Казахстані для прийому «шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та учасників інших антирадянських організацій і груп, звільнених після відбуття покарання з таборів і тюрем після завершення Великої Вітчизняної війни» вже підготовлені. У документі подавалися й статистичні дані щодо цих контингентів. Зокрема, зазначалося, що у СРСР виявлено та враховано 45 048 осіб, звільнених після війни з тюрем і таборів, зі згаданих категорій, зокрема шпигунів, диверсантів і терористів – 14 966 осіб, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів і учасників антирадянських організацій та груп – 27 921, націоналістів і білоемігрантів – 2161 особа, які підлягають засланням²⁶.

Важко уявити, як швидко впоралися з таким обсягом статистичної роботи працівники органів державної безпеки, урахувуючи, зокрема, і ту обставину, що велика кількість справ на зазначених осіб зберігалася одночасно і в МДБ, і в МВС²⁷. Однак наприкінці звіту його автори поінформували Й.Сталіна, що вже готовий проект спеціальної директивної вказівки виконавцям на місця, яка б дозволила розгорнути роботу з реалізації операції. Одночасно вони просили санкціонувати розсилку цього документа. Проте впродовж трьох наступних місяців він так і не був схвалений та розісланий.

²⁵ Пропозицію сконцентрувати керівництво всіма особливими таборами у спеціально створеному для цього управлінні у складі ГУЛАГ так і не було реалізовано.

²⁶ Петрушин А. Розыск или сыск [Електронний ресурс]: <http://www.a-pesni.golosa.info/ww2/official/tyumen/a-rozysk.htm>

²⁷ 8 березня 1948 р. МВС надіслало на місця розпорядження про подання у двотижневий термін списків усіх кандидатів у повторники, згаданих в указі Президії ВР «звільнених з місць ув'язнення після завершення Великої Вітчизняної війни шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та учасників інших антирадянських рухів і груп». У списки наказувалося включати й осіб, чий термін покарання добігли кінця в роки війни та які були затримані у виправно-трудових таборах до її завершення.

Чи то Й.Сталін розмірковував, чи то репресивна машина десь дала непередбачуваний збій, чи то зміст документа доопрацьовувався – сьогодні це складно встановити. Лише 26 жовтня 1948 р. спільна директива №66/241 цт²⁸ про порядок реалізації ухвал від 21 лютого 1948 р. за підписами міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова та генерального прокурора Союзу РСР І.Сафонова була направлена міністрам держбезпеки союзних і автономних республік, начальникам УМДБ країв та областей, начальникам управлінь і відділів охорони МДБ залізниць та водних басейнів, прокурорам республік, областей, військовим прокурорам округів і військ МВС²⁹.

Цей документ становить надзвичайний інтерес із погляду вивчення сталінського терору. За езуїтським змістом, цинізмом та насиченістю кричуще протиправними положеннями він перебуває в одному ряду з уже згаданими директивами НКВС СРСР №00447 від 30 липня 1937 р. та №00486 від 15 серпня 1937 р., що оголошували полювання не лише на дійсних та уявних противників радянської влади, а і членів їхніх родин. Можна з упевненістю стверджувати, що ця директива за своїм правовим нігілізмом навіть перевершувала згадані приписи.

Більшість положень документа №66/241 цт була запозичена з постанови Ради Міністрів СРСР та указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. щодо повторного покарання «особливо небезпечних державних злочинців». Передусім наказувалося арештовувати всіх пересидчиків – осіб із категорії «політичних злочинців», які вже відбули свої терміни покарання, але були затримані під час війни до її завершення у таборах і тюрмах. Такі ж заходи приписувалося застосовувати до тих, кому після звільнення пощастило повернутися додому.

Упадає в око, що директивою від 26 жовтня 1948 р. виконавцям без жодних застережень наказувалося оформляти арешт *«у встановленому законом порядку (!), висуваючи обвинувачення відповідно до складу злочину, за який вони відбували покарання у таборах та тюрмах»*, а слідство вести у напрямі *«виявлення антирадянських зв'язків та ворожої діяльності»*. Звинувачувальна тональність усіх положень документа говорить про те, що слідчому належало оперативно «накопати» фактів, аби знову запроторити за ґрати людей, уже заздалегідь внесених до списків.

Далі у директиві містилася ремарка, яка доводила, що її автори відверто декларували порушення всіх існуючих правових норм: *«Якщо у процесі слідства таких даних (тобто, про антирадянські зв'язки й ворожу діяльність – Т.В.) виявлено не буде, справи направляти до Особливої наради при МДБ СРСР для застосування до арештованих заслання на поселення відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р.»*. Знову ж приписувалося справи оформляти у *«встановленому законом порядку»*, додаючи копії вироків суду, «трійок», Особливої наради й детальні архівні довідки до них³⁰.

²⁸ За вказівкою ЦК КПРС, директиву від 26 жовтня 1948 р. було скасовано 16 липня 1954 р.

²⁹ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.38. – Д.485. – Л.156–159.

³⁰ Там же. – Л.157.

У такий дикунський, але цілком звичний для сталінської Феміди спосіб величезна кількість абсолютно безправних перед свавіллям каральних органів людей прирікалася на довічне спокутування невчинених (!) гріхів.

Щоправда, директива «поблажливо» дозволяла людям, удруге засудженим ні за що, брати з собою у заслання теплі речі та викликати до себе родичів. Окремим пунктом місцевим органам віддалених місцевостей, куди запротовувалися повторники, наказувалося всіляко сприяти возз'єднанню родин у тих мало придатних для життя районах. Отже, дружини та діти «паразитуючого й нетрудового» селянства, повторників, а також тих в'язнів, які після таборів направлялися у заслання, стали бажаними для радянської влади «вільними поселенцями». Цілком очевидно, що цей крок був продиктований аж ніяк не гуманістичними міркуваннями, а намірами навечно затримати всіх засланих у північних районах СРСР, прагненням до насильницької асиміляції великих груп населення та цілих народів, які мали б обживати доти дикі місця. Дружини, які приєдналися до своїх чоловіків, утворили досить чисельний загін «декабристок» тоталітарної доби. Ці змучені тривалою розлукою жінки (іноді без дітей, іноді – разом із ними) ділили стражденню долю нарівні зі своїми чоловіками.

Слід зауважити, що ще до появи спільної директиви МДБ та прокуратури СРСР №66/241 цт чимала кількість родичів осіб, термін позбавлення волі котрих добіг кінця ще у роки Великої Вітчизняної війни або після неї, не дочекавшись своїх близьких, наважувалися писати відповідні звернення до прокуратури. Реагуючи на такі листи, заступник прокурора Української РСР у спецсправах С.Шугуров 30 серпня 1948 р. надіслав запит до союзної прокуратури, в якому просив розтлумачити, як відповідати на скарги згаданих громадян, котрі порушували цілком слушне питання: чому їхніх близьких після відбуття терміну покарання не відпускають додому? Посадовець бідкався, що він, мовляв, знає причину такого стану речей, оскільки направлення на поселення у віддалені місцевості країни регламентоване постановою Ради Міністрів СРСР від 21 лютого №416-158 цт, але прокуратура УРСР «не може давати відповіді скаржникам такого характеру»³¹. Вірогідно, високопоставлений юрист усвідомлював незаконність подібних санкцій, тому й наважився викласти подібне застереження та просив поради, як реагувати на подібні скарги.

Натомість союзні зверхники відомства, яке за своїм призначенням мало б гарантувати дотримання закону, докорів сумніння не відчували. Вони керувалися вказівками «згори» та були переконані, що «ворогів народу» і надалі слід надійно ізолювати. Тож їх без жодних вагань переводили у статус пересидчиків та повторників. А допитливому працівникові республіканської прокуратури С.Шугурову 10 вересня 1948 р. вказали, що відповідати треба без жодних пояснень мотивації: «Та чи інша особа відправлена після відбуття покарання на поселення»³². Отже, маючи сумний досвід 1930-х рр., родичі ув'язнених надалі вважали за краще не

³¹ ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.37. – Д.4205. – Л.1.

³² Там же. – Л.2.

виявляти підвищеного інтересу, а, задовольнившись тим, що їхні близькі живі, або вирушали слідом за ними у місця заслання, або терпляче чекали, сподіваючись на кращу долю.

МДБ УРСР розпочало роботу з повторного репресування, як і належало, зі складання списків осіб, котрі були віднесені до категорії «особливо небезпечних державних злочинців». На цій первинній ділянці роботи якраз і стали у пригоді проскрипційні переліки на троцькістів, анархістів, правих та інших «опозиціонерів», складені в республіці раніше – на виконання директиви МДБ СРСР №147 від 26 червня 1947 р. Тим більше, що реалізація згаданого припису зі «знешкодження» залишків партійної опозиції й того, що з'явилося вже у жовтні 1948 р., спеціальною вказівкою союзного керівництва держбезпеки у квітні 1949 р. об'єднали у спільну масштабну операцію³³.

Слід зауважити, що наступний крок операції з повторного засудження «особливо небезпечних державних злочинців» – аналіз матеріалів їх справ, які зберігалися в архівах міністерства внутрішніх справ та державної безпеки, наштовхнувся на вже звичні для тієї доби непорозуміння між МВС і МДБ. Органи внутрішніх справ барилися з передачею їх до відповідних підрозділів держбезпеки, за що неодноразово отримували від них роздратовані листи. Ця ланка підготовчої роботи розтягнулася в УРСР майже на рік.

На відміну від республіканського МДБ, значно оперативніше впоралися з повторним репресуванням колишніх «ворогів народу» регіональні структури цього відомства у віддалених місцевостях СРСР, де п'ятирічний термін поселення відбували колишні в'язні, позбавлені прав. Їулаївське керівництво оперативно перевело своїх учорашніх підопічних із категорій пересидчиків та мінусників до повторників. Щоправда, цю ділянку роботи їм довелося об'єднувати з «просіюванням» в'язнів, оскільки саме у цей час у системі ЇУЛАЇ активно працювали спеціальні комісії, які відбирали «особливо небезпечний контингент» для переведення у щойно створені особливі табори та тюрми.

Вірогідно завдяки саме цим «передовикам» навесні 1949 р. В.Абакумов доповів Й.Сталіну, що на виконання спільної директиви МДБ та прокуратури СРСР від 26 жовтня 1948 р. станом на 15 березня 1949 р. органи державної безпеки заарештували й направили у заслання 12 081 особу (з 45 048, віднесених до категорії «особливо небезпечних державних злочинців», яких було звільнено з таборів та в'язниць із часу завершення Великої Вітчизняної війни до видання указу Президії Верховної Ради СРСР щодо повторників)³⁴.

Таких показників дійсно не вдалося б досягти іншим шляхом, оскільки в радянській Україні, як і в інших республіках СРСР, операція з повторного репресування людей, котрі вже відбули своє покарання, на початку того року лише почала розгортатися, про що свідчили досить скромні звіти з місць. Так, МДБ УРСР прозвітувало до Москви, що після ухвален-

³³ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.195. – Т.5. – Арк.247.

³⁴ Лазарев В. Деятельность органов государственной безопасности СССР в послевоенный период (1945–1954 гг.) [Електронний ресурс]: <http://bg-znание.ru/article.php?id=347605>

ня рішення щодо одночасної реалізації двох директив (№147 та №66/241) у 1948 р. виявлено 451 особу з колишніх т.зв. партійних опозиціонерів та заарештовано 119 осіб, серед яких питому вагу становили представники антибільшовицьких партій³⁵. Стосовно них здійснювалася оперативна робота, яка проходила, на думку союзного міністерства держбезпеки, досить повільно. Одержавши накачку з Москви, начальник 5-го управління МДБ УРСР Ф.Цветухін 5 липня 1949 р. розіслав в обласні управління свого відомства телеграму, в якій вимагав інтенсивніше працювати й у звітності чітко відділяти дані про хід виконання директиви МДБ СРСР №147 по «українських антирадянських політпартіях» – УСДП, УПСР, УКП і боротьбистах, а, подаючи загальну цифру заарештованих, обов'язково окремим рядком виділяти тих, хто підпадав під директиву №66/241 цт³⁶.

Досягти темпів репресій, яких вимагала Москва, республіканському 5-му управлінню так і не вдалося. Наприкінці вересня 1949 р. до МДБ СРСР з УРСР надійшов невтішний звіт, що по лінії згаданого підрозділу в республіці було виявлено 1263 особи, звільнені після завершення Великої Вітчизняної війни з місць позбавлення волі. Із них заарештовано лише 21 особу³⁷.

Щоправда, узагальнена статистика МДБ УРСР, яка включала «досягнення» всіх підрозділів цього відомства, була значно вищою. Не наводячи наразі цифри зі щодаєдних звітів республіканського міністерства державної безпеки на ім'я В.Абакумова, доречно подати показники реалізації операції, санкціонованої приписами від 21 лютого 1948 р. щодо повторних репресій, із розривом в один рік (за листопад 1949 р. та 1950 р.), які дозволяють дійти певних узагальнень:

**Хід реалізації операції з повторного репресування
«особливо небезпечних державних злочинців» в УРСР³⁸**

Дата	Загальна кількість виявлених осіб	Із них проживають в УРСР	В інших регіонах СРСР	Оголошено у розшук	Заарештовано	Завершене слідство	Вирішено не притягати ¹	Виявлено померлих ²
15 листопада 1949 р.	6036	2407	546	1883	1194	1021	911	1120
15 листопада 1950 р.	14 198	3428	1446	2088	1704	1616	1533	6841

Примітки:

1. У деяких звітах зазначали: «Не застосовувати директиву №66/241 цт».

2. У звітах іноді формулювали так: «Виявлено померлих та арештованих за іншими справами».

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.162. – Спр.1. – Арк.8.

³⁶ Там само. – Оп.188. – Спр.3. – Арк.124–125.

³⁷ Там само. – Оп.162. – Спр.1. – Арк.21; Оп.195. – Т.4. – Спр.1. – Арк.188.

³⁸ Табл. складено за: Там само. – Оп.195. – Т.4. – Спр.1. – Арк.117–129, 198–199, 202, 221–222, 254; Оп.195. – Т.5. – Спр.1. – Арк.98–201.

Поверховий аналіз наведених даних, порівняно з репресивною статистикою доби Великого терору, начебто й не вражає. Утім, якщо уважніше поставитися до цих цифр, стає очевидним, що безпрецедентні масові протиправні репресії, санкціоновані у лютому 1948 р., насправді були незбагненно трагічнішими, ніж це може видатися на перший погляд.

Якщо взяти до уваги загальну кількість «виявлених» в УРСР кандидатів у повторники (за даними на 15 листопада 1949 р. – 6036 осіб), звільнених після війни, і порівняти її з союсною цифрою, наведеною в доповідній від 26 липня 1948 р. (45 048 осіб), може здатися, що частка українських представників категорії «особливо небезпечних державних злочинців» не надто значна. Утім, ураховуючи ту обставину, що загальна кількість осіб, виявлених у СРСР (за обліками МДБ) зі згаданої категорії, залишалася незмінною і в листопаді 1950 р., то стає очевидною неухильна, більше, ніж удвічі зростаюча динаміка числа потенційних повторників – вихідців з України (за даними на 15 листопада 1950 р. – 14 198 осіб).

У жодному разі не слід спрощено сприймати досить оманливе співвідношення цифр графі «Зарештовано» – 1194 і 1704. Складається враження, що впродовж календарного року було повторно позбавлено волі лише 510 осіб. Але якщо додати 1616 осіб, стосовно яких уже було завершено слідство, і вони чекали формальних вироків у тюрмах різних регіонів України, а також тих, кого оголосили у розшук, оскільки вони, маючи сумний досвід, селилися якомога далі від режимних територій, то число приречених на повторне протиправне засудження стрімко зростає. Варто врахувати й досить солідну чисельність «політичних», згаданих у відповідній графі звітності як «померлих». До загальної кількості слід додати й тих українців, котрі потрапили до числа повторників, перебуваючи у статусі пересидчиків та мінусників.

Здійснивши такі нехитрі й дуже умовні підрахунки, стає очевидним, що дійсний діапазон повторних репресій був незрівнянно масштабнішим, ніж це може здатися. Тим більше, що з матеріалів багатьох слідчих справ, звітів республіканського міністерства державної безпеки до МДБ СРСР і списків, котрі складалися на кандидатів у повторники, впливає, що кампанія повторного засудження перебувала у своїй активній фазі впродовж 1949–1951 рр. Після арешту В.Абакумова (12 липня 1951 р.) вона почала згасати. Хоча О.Солженіцин у своїй широковідомій праці, згадуючи масштабні сталінські репресивні заходи повоєнної доби, з гіркотою писав саме про перші два роки після появи відповідного указу Президії Верховної Ради СРСР: «1948–1949 роки ознаменувалися небувалою навіть для сталінського неправосуддя трагічною комедією “повторників”. Так називали мовою ГУЛАГу тих нещасних недовбитків 1937 р., кому вдалося пережити неможливі, стражденні 10 років... Але якась фантазія (або стійка злостивість, або ненаситна мстивість) штовхнула генералісимуса-переможця дати наказ: усіх цих калік саджати знову, без нової провини!.. І всіх їх приходили брати. Їх брали з тією ж лінивою втомою, з якою йшли й вони. Вони ж бо знали все заздалегідь – весь хресний шлях. Вони не запитувати: “За що?”, і не говорили близьким: “Повернусь”, вони одягали брудніший одяг, насипали

у табірний кисет махорки та йшли підписувати протокол. (А він був всього один: “Це ви зробили?” – “Я.” – “Отримайте ще десять”)³⁹.

Найбільш влучно з погляду права практику повторного засудження противників сталінського режиму охарактеризував радянський політичний діяч М.Рютін (1890–1937 рр.), котрий сам зазнав цієї лихої долі ще у 1930-х рр.⁴⁰ В одному зі своїх листів (листопад 1936 р.), апелюючи до Президії ЦВК СРСР з-за ґрат, він у відчаї зауважив: «Жодне кримінальне законодавство, починаючи з римського права і аж до наших днів, у всіх країнах, у тому числі й радянське кримінальне законодавство, не допускає притягнення до відповідальності та покарання злочинця два рази за один і той самий злочин, хоча би вдруге й під іншою назвою. Сам факт повторного притягнення мене до відповідальності за той же злочин, за який я відбув майже п’ятирічне ув’язнення, за ті ж самі “документи” або окремі їх місця й за ті ж наслідки їх розповсюдження є жахливим. Історія судових процесів і каральної політики Європи та Америки впродовж останніх століть не знає подібного жахливого випадку, безправного, зв’язаного по руках та ногах, наглухо закритого від зовнішнього світу й безвинно переслідуваного в’язня»⁴¹. Цілком слушні застереження М.Рютіна у переддень Великого терору нікого не збентежили на радянському політичному Олімпі. Основні постулати права з такою ж легкістю ігнорувалися й у повоєнний час.

До числа повторно засуджених за той самий політичний «злочин» потрапила велика кількість відомих представників української інтелігенції. Серед них була й znana українська письменниця Зінаїда Тулуб, яка за «участь у контрреволюційній есерівській організації» вже відсиділа свій 10-річний строк у місцях позбавлення волі. У грудні 1948 р. вона знову опинилась у полі зору органів держбезпеки й 16 травня 1950 р. їй був оголошений вирок Особливої наради при МДБ СРСР – «за належність до антирадянської есерово-меншовицької організації» заслати на поселення у Кокчетавську область Казахської РСР⁴². Ретельно вишукували для повторного репресування й родичів «керівників націоналістичного підпілля» в радянській Україні, репресованих ще у 1930-х рр. До цього кола, окрім інших, потрапила й рідна сестра П.Любченка разом зі своїм чоловіком М.Швидким. Восени 1949 р. після арешту їм обом інкримінували те ж саме – мовляв, «підтримували близькі зв’язки» з «керівником та учасником націоналістичного підпілля на Україні – Любченком П.П. та Любченком А.П.», додавши, що після відбуття покарання згадані особи продовжують «висловлювати антирадянські судження націоналістичного характеру серед свого оточення»⁴³. До поля зору каральних органів потрапили всі родичі Л.Троцького (двоюрідна сестра,

³⁹ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956. Опыт художественного исследования: В 3 т. – Кемерово, 1990. – Т.1. – С.85.

⁴⁰ 10 січня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР, застосувавши надзвичайний закон від 1 грудня 1934 р., без участі обвинувачення та захисту засудила М.Рютіна до вищої міри покарання; розстріляний того ж дня в будівлі ВКВС СРСР; повністю реабілітований лише 1988 р.

⁴¹ Цит. за: История сыска в России: В 2 кн. – Кн.2. – Минск, 1996. – С.483.

⁴² ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.195. – Т.3. – Арк.156–157.

⁴³ Там само. – Т.4. – Арк.221–222.

дружина двоюрідного брата, племінники) на прізвище Бронштейн, котрі опинилися після війни в Николаєві. Усіх, хто у минулому спілкувався з «ворогом народу» Ґ.Зинов'євим, в УРСР виявили за старими обліками та взяли в «оперативну розробку»⁴⁴.

Коли з Москви до України вчергове полетіли гнівні докори щодо темпів повторного репресування «особливо небезпечних державних злочинців», аби догодити союзному керівництву тут почали повторно карати не лише відомих колишніх дійсних чи уявних опозиціонерів, а й звичайних робітників та селян, які за свої інспіровані у надрах НКДБ «злочини» відбували покарання й звільнилися після війни. Як правило, нових справ проти них не порушували, а засуджували за минулими. Іноді додавали до звинувачень матеріали про те, що та чи інша особа «не роззброїлася», продовжує «публічно висловлювати погляди», відмінні від офіційних, стосовно внутрішньої та зовнішньої політики СРСР, керівництва країни.

Особливій нараді при МДБ СРСР, куди слідчі передавали нашвидкуруч сфабриковані справи, залишалося лише автоматично оформляти рішення щодо безтермінового заслання на поселення, як це й приписувалося указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. Ситуація, коли вища законодавча влада держави наділяла правом чинити беззаконня позасудовий орган, для того часу була нормою, а не винятком.

Скільки всього мешканців України потрапило під нищівні репресії, санкціоновані державними ухвалами від 21 лютого 1948 р., сьогодні встановити складно. Досі практично відсутнє точне число українців, переведених до новостворених особливих таборів ГУЛАГ. Це ж стосується і повторників. Є лише приблизні дані стосовно селян республіки, депортованих у віддалені місцевості СРСР.

Встановлення всіх жертв сталінського терору – вкрай важлива справа, але цілком очевидне й те, що навіть абсолютно точна статистика не здатна передати всієї глибини трагедії, породженої новим обертом машини репресій у повоєнну добу. Та й хіба у цифрах справа, коли в кожного, хто потрапляв до цієї м'ясорубки, була своя, окрема, зламана доля?! Чимало українських родин до сьогодні пам'ятають те моторошне свавілля.

Якщо масові депортації селянства не були новиною для системи державного терору радянського зразка (до речі, так само, як і бажання створити особливі ґулагівські резервації⁴⁵ для «німецько-фашистських злочинців [...], шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян» ще під час Великої Вітчизняної війни), то рішення щодо повторного репресування десятків тисяч осіб, які вже відбули своє покарання, не мало аналогів

⁴⁴ Там само. – Т.3 – Арк.59–66.

⁴⁵ Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. було відроджено сумновідому ще з дореволюційних часів каторгу – але тепер уже для «німецько-фашистських злочинців [...], шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян». Наказувалося створити спеціальні табірні відділення та виправно-трудові табори. Утім, тоді це намагання у повному обсязі реалізоване не було. Відтак, обґрунтовуючи необхідність створення особливих таборів і тюрем у 1948 р., очільники радянської держави та функціонери карально-репресивних органів неабияк переймалися з приводу невиконання своїх давніших задумів, прагнучи тепер якомога ефективніше й оперативніше впоратися з цим завданням.

ані у вітчизняній, ані у світовій історії. Воно також не мало жодних юридичних та інших підстав, було грубим порушенням принципів правосуддя й конституційних прав громадян, свідченням беззаконня та правового нігілізму влади. Сам задум здійснення такої акції, послідовна підготовка до неї, складові та нюанси її реалізації фактично мали характер пролонгованої у часі до безкінечності помсти, хворобливої манії на кшталт «вороги не роззброїлися», суперечили основним принципам права та демонстрували повне ігнорування сталінським режимом будь-яких моральних і загальнолюдських цінностей.

Нормативно-законодавчі акти, ухвалені у лютому 1948 р., кинули у вир випробовувань величезну кількість мешканців радянської України. Це був не спонтанний, а добре підготовлений крок. Провідники сталінського режиму вирішили у такий спосіб не лише «очистити» суспільство, забезпечивши собі дальше безхмарне правління, а й нагадати – державний терор не пішов у небуття після лиховісних 1930-х рр.

The article analyses causes and effects of the another surge of Stalin's terror approved by regulations (issued on the same day – February 21, 1948). Considered upon these documents exposed in the archives of Russian Federation and Ukraine the unlawful novations of soviet power in the punitive repressive practice. Practice, in particular repeat conviction of wide range of people served a term for the political prosecution, detention or transfer people listed as «specially dangerous national offenders» to newly built special camps GULAG.

